

ФОНЕТИЧНА КОНОТАЦІЯ ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЕЛЕМЕНТ МІФОЛОГЕМИ *ВІТЕР*

(на матеріалі української поетичної мови початку ХХ ст.)

У статті зосереджено увагу на фонетичних конотаціях, важливих для обґрунтування концептуально-інформаційного статусу міфологеми *вітер* – культурно-історичної категорії, яка в українському поетичному дискурсі початку ХХ ст. конститує естетику мови як національний феномен.

Ключові слова: конотація, міфологема, емоційна домінанта, сонорні приголосні, сугестія, асоціативні можливості фонетичних засобів, вокальні й консонантні одиниці, версифікація, українська поетична мова.

В статье сосредоточено внимание на фонетических коннотациях, важных для обоснования концептуально-информационного статуса мифологеми *ветер* – культурно-исторической категории, которая в украинском поэтическом дискурсе начала ХХ ст. конституирует эстетику языка как национальный феномен.

Ключевые слова: коннотация, мифологема, эмоциональная доминанта, сонорные согласные, суггестия, ассоциативные возможности фонетических средств, вокальные и консонантные единицы, версификация, украинский поэтический язык.

The article focuses on the phonetic connotations, which are important for substantiation of conceptual informational status of “wind” mythologem – culturally-historical category that determines aesthetics of language as a national phenomenon in Ukrainian poetic discourse of the early twentieth century.

Keywords: connotation, mythologem, emotional dominant, resonant consonants, suggestion, associative capabilities of phonetic means, vocal and consonant units, versification, the Ukrainian poetic language.

На всіх етапах розвитку української поетичної мови естетика відображення явищ об'єктивної дійсності спиралася на okazіонально-авторську концепцію формування художнього образу в контексті національних світоглядних традицій «їх вербального і невербального вираження» [14, с. 820]. Часто вектором естетичної образності поетичної мови ХХ–ХХІ ст. були міфологеми – ментальні константи, інтерпретовані зазвичай із позицій концептуально-інформаційного текстотворення як своєрідні культурологічні універсалії – відображення «фрагмента об'єктивного світу в наочно-чуттєвій формі засобами

прямої і вторинної номінації» [13, с. 15]. В україністиці міфологемна мотивація поетичної естетики, що визначала стратегію пізнання мовної та концептуальної картини світу на рівні семантичної та прагматичної організації, завжди залишалася в колі наукових пріоритетів, коли йшлося про лексичні одиниці як концепти народного світосприймання. Так, логіко-семантичну інтерпретацію етноміфологем у художньому мовленні характеризували В. Давидюк [3], В. Жайворонок [6], Н. Молотаєва (Слухай) [13], М. Токар [20], Т. Шестопалова [22] та ін. Належно обґрунтовано й конотацію лексичних, морфологічних і комунікативних одиниць в україністиці (О. Тараненко [18]) та славістиці (В. Говердовський [2], В. Маслова [12], В. Телія [19]), проте механізми створення концептуально-інформаційних сегментів міфологем за допомогою асоціативних можливостей фонетичних засобів (вокальних і консонантних одиниць) у лінгвостилістиці ще до кінця не вивчено, хоч вони винятково важливі для формування естетичного образу мовної картини світу.

Мета дослідження – охарактеризувати роль фонетичної конотації для моделювання концептуально-інформаційного сегмента в контексті задекларованого звучання та внутрішньої форми міфологеми *вітер*. Ідеться передусім про конотацію приголосного [в] та його артикуляційно-акустичні алофони [w], [v], [v'], [ǃ] у момент синтезу семантичної та естетичної спрямованості різних компонентів тексту [16, с. 7].

Матеріалом для спостережень слугували ліричні твори українських митців початку ХХ ст., які використовували звукову палітру для навіювання не стільки реального, скільки ірреального елемента у відображенні концептуальної картини світу. І хоча в цьому випадку вони не обходилися й без модальності, детермінованої лексикограматичними категоріями, однак дослідження фонетичного значення вокальних і консонантних одиниць (С. Воронін [1], О. Журавльов [7], В. Левицький [10] та ін.) підтверджує виняткову роль й асоціативно-символічного потенціалу артикуляційно-акустичних сегментів поетичного дискурсу у створенні якісно нової моделі звукозображення, а відтак і когнітивних можливостей поетичної мови як універсальної естетичної системи.

У художніх текстах початку ХХ ст. превалюють механізми, ініційовані синтагматично домінантним [в]-континуумом для формування семантичної варіативності лексеми *вітер*. Конотації сонорного [в],

що конкретизують образ міфологеми *вітер* у різних контекстуальних умовах, позиціонують зазвичай стилетвірний тип інтенцій. Такий фоностилестичний статус приголосного [в] спричинено його диференційною ознакою – характерним рухом повітряного струменя через артикуляційну щілину, що виявилася тлом для семантизації поетичної мови – більшого чи меншого руху потоку повітря без жодних перепон у горизонтальному напрямі – завдяки міфологемі *вітер*: <...> *Де свавільний вітер вільний Гонить хвилі вздовж і вишир!* (12, с. 49). Виникаючи на ґрунті інтермодального (синестезійного) сприйняття дійсності, ці додаткові «співзначення» (О. Тараненко [18]) фоносемантики [в] зберігають у формі інтенційного вербального коду національну архетипну символіку української поетичної мови початку ХХ ст.: предковична слов'янська міфологема *вітер* вияскравлює естетично-культурні категорії мовної картини світу, увиразнюючи метафоризацію денотативних корелятів *вітер* ↔ *воля*: *Вітер волі в полі віє* (4, с. 129). Консонантна решітка фрикативного [в] специфічною акустикою та семантичною конотацією демонструє таке національно-ментальне бачення навіть за відсутності лексеми *вітер*: *Єдина воля володіє світом, Веде в майбутнє нас* (11, с. 212). Однак це лише одна з-поміж багатьох асоціатем доби. У цей період для українських митців *вітер* стає «символічним образом стрімкого, вільного руху, революційної енергії» [9, с. 93]: *Нікого так я не люблю, як вітра вітровіння. Чортів вітер! Проклятий вітер!* (10, с. 101–102). Обдарований тонким музикальним слухом, П. Тичина легко розкладав слова на вербальні ноти, здатні ініціювати цілий комплекс асоціацій: вітер він поєднує із фугою – найвищою формою поліфонії, що, як відомо, «заснована на імітаційному проведенні однієї або кількох тем в усіх голосах за певним тонально-гармонійним планом» [15, с. 640]: *Вітер вітер ві терзає дуба кле на хмарах хмуре сон це знов осінній ві* (10, с. 130). На тлі плавного, майже елегійного ритмічного ладу поезії таке мовлення схоже на психомоторний розлад, що виявляється в поривчастих рухах та діях, позиціонуючи художній елемент *ві* як камертон непередбачувано-поривчастого танцю осіннього вихору: *По доріжці, на д'ній ніжці вітер робить на вітер на* (10, с. 152). Тому реалізація цього фрикативного інваріанта [w] та його позиційних і комбінаторних алофонів – [v], [v'], [ǃ] – органічно вплітається в семантичну площину персоніфікованого поетичного

дискурсу: *Божевільний вітер божевільно боживсь у вікна і двері* (10, с. 372), асоціативно конденсуючи емоції, еквівалентні авторським інтенціям. Алітерацією сонорного [в] митці прагнули задіяти звучність як маркер вокалізації поетичної мови, що залежить, зокрема, від деформації щілини – диференційної ознаки цього спіранта: *У полі вітер блукав і вив, кружляв волоссям хмар* (1, с. 61). Звукова структура слів (*блукав[ў]*, *вив[ў]*, *кружляв[ў]*) із позиційним варіантом [ў], асоціативно наслідуючи семантичною конотацією стрімкість вітру, увиразнила характер акустичного враження цього природного явища. Наприклад, у поетичній мові модерного романтизму тональний [в] разом із лабіалізованим голосним [о], що зазвичай домінують у прозових творах [21, с. 148], є асоціативним тлом для конотації – *приємний стрімкий вітер: Мої дивні діти, Віддав вас вольній волі. Ви, мов вино, мов вітер, Мов вагони в дикучім полі* (3, с. 161).

Зростання інтенсивності звукового ефекту – *сильний вітер як вияв психологічного стану душі* – викликане не стільки звукосполученням [ву], яке в текстах різних стилів не належить до продуктивних моделей [21, с. 148], скільки лабіалізованим [в], який конотаційно близький до голосного [у]: *Виллем муки наші в звуки Буйним вітрам в унісон. <...> Там на волі, на роздолі <...> Всю отруту нашу люту Виллем в море без журби* (12, с. 49). Крім вокального сегмента [у], який ініціює асоціацію протяжного завивання, а отже, і психологічний стан тривоги, суму, журби, муки, приголосні [с] та [с'] посилюють конотаційне враження ‘свист вітру’: *Вітер свистить свою пісню сумну* (9, с. 46); *Лиш вітер виє під вікном сумний псалом* (5, с. 79). Асоціативна пластика сонорного [v'] та голосного [і] виявилася досить продуктивним фоностилістичним засобом у художніх текстах [21, с. 148] як вербальний знак естетичної метафоризації поетичної мови. Метафорично формуючи стійкий зв'язок між лейтмотивним звучанням та змістом, така поетична мова водночас ілюструє кореляцію між фонетичною оболонкою та емоційно-оцінними компонентами вербального спілкування і демонструє провідні естетичні тенденції української поезії раннього модернізму кінця ХІХ – початку ХХ ст.: *Вітер віє, віє, мліє, Навіває срібні сні, Навіває злотні мрії, Чеше кучері Весни* (6, с. 223). Конотації губних приголосних надзвичайно відчутні «в тонкій духовно-дисгармонійній і водночас рухливо-змінній архітектоніці поезій» [23, с. 14], де символіка природи домінує

над пейзажним зображенням, адже образи природи – це насамперед знак настроїв, понять, ідей [4, с. 151]. Конотаційний ефект робить зрозумілим характер м'яких символічних значень звука [v'] передусім як асоціативного корелята приємного руху повітря: *Рушив вітер ясенові віти* (8, с. 69). У цих зразках [w] та [v'] є виразниками асоціативних тенденції (динаміки руху): «вражає інтимне поєднання відчуття гармонії природи й тисячолітніх пригод людського невтомного духа» тих митців, хто «усе життя хотів підглянути таємницю погодження у вічній красі найстрашніших противенств» [17 с. 63]: *Нам свіжий вітер розвіва волосся* (7, с. 74); *Свіжий вітер з південного краю Дзвінко пролітає верхами* (8, с. 42). Це конотація елегійного, мрійливого настрою, що посилює природну м'якість української поетичної мови. Цих ознак приголосний [v'] набуває завдяки голосному [i], асоціативно збагачуючи й урізноманітнюючи українські версифікаційні засоби та жанрові форми – від традиційної романсової лірики із властивою їй елегійністю до філософського осмислення суті буття: *Прозорий вітер з біловіт На цілий світ* (9, с. 51). «Саме такий звукопис виявляє оригінальні парадигми картинно-зорових, картинно-слухових, картинно-дотикових поетизмів», які є справді «невичерпним джерелом естетизації дійсності» [8, с. 113]. Домінування іманентної творчої інтуїції, утаємничення в трансцендентну сутність буття в українській версифікації 10–20-х років ХХ ст. [11, с. 458] безпосередньо позначилися на естетизації асоціативних можливостей щільних приголосних [w] ↔ [v'] та експресивній трансформації стилістично нейтральної лексеми *вітер*, гармонійно переплітаючись із символістичними тенденціями: *В'є в верхів'ях вільний вітер Вічним велетням вінок – На німій небесній ниві Вовна порваних думок* (4, с. 113). Конотаційно маркована фонетична синтагматика з домінувальною фоносемантою [в] виявляє тенденцію до сугестивної експресивності в поетичному дискурсі, основою якої слугувала «філософія серця»: *Повійте, вітри, полудневі* (2, с. 175). Імпліцитну інформацію хоч і націлено на ірраціональну актуалізацію сутності, однак вона здатна стати критерієм стратегії розвитку комунікативно-функційної парадигми лінгвостилістики, зокрема й соціально мотивованої: *Вихре, радісний вітре! Товаришу вільних верхів! Рвійно грає в повітрі Твій розколюваний спів <...> О вітре! Видери, вирви з серця сум віковий!* (2, с. 77). Тим часом функційне призначення звукового тла –

презентувати глибинну семантику й проникати в найпотаємніші куточки авторської ідеї – уможливило формування експресивного звучання для лірико-суб'єктивної актуалізації життєвих концептів: *Вона ж цвіла, цвіла на диво І оддала всі творчі соки – А вітер шепче їй журливо, Що цвіт зійшов на довгі роки. В природу дивну Вона вкладе всю міць, всю владу, І сад впізнає королівну* (12, с. 434). Звукова архітектоніка такої мови виявляє ідейно-стильові парадигми поетичного дискурсу, у якому декодування потрібної естетичної інформації актуалізує реальність існування інгерентної стилетвірної конотації – *легкий вітер, що колише віти вишні* – завдяки фонетичним моделям синтагматичного типу. Щілинна лабіалізація як диференційна ознака, акцентована голосним [o] навіть у фазі екскурсії, насичує ритмічними звуковими коливаннями всю поетичну мову, робить її мімічною, тому альтернації фонетичних моделей [wo]/[v'i] та вокалізованого [oŭ] асоціативно посилюють ↔ послаблюють звукову тональність, ініціюючи враження 'ледве відчутного вітру': *Вітер хворий віє стиха* (6, с. 226). Синтагматичною конденсацією [w] – [ŭ] досягнуто алюзії майже непомітного руху повітряних мас. На ґрунті конотації щілинного губного [w] та його губно-зубного дієзного варіанта [v'] легко простежити однотипність художньо-образного моделювання (а отже, і сприйняття) цього атмосферного явища в «органічно-власній оригінальній поезії» В. Свідзінського – «поета наскрізь «ренесансного» і до того ж широкої та глибокої культури» [17, с. 191]: *Уже вечір, вечірній вітер.<...> Вербова віта цвіте І жовта свіча горить. <...> А навіщо ця жовта свіча? Уже вечір, вечірній вітер* (8, с. 192). Однак, розглядаючи *божевільний вітер, проклятий вітер, свіжий вітер, прозорий вітер, вечірній вітер, вірний вітер, хворий вітер, вишневий вітер* та ін. з погляду різнотипних асоціацій денотата *вітер*, можна зробити висновок про специфіку змістових констант на ґрунті конотацій приголосного [w]: у М. Семенка – це ніби кришталеве обрамлення для весняних «біловіт» – візуалізація повітря, що позбавлене кольору, однак інтенційно здатне фокусувати увагу на собі; у В. Свідзінського – це образ *вечірнього вітру* (занадто тихого, що ледь чутно торкається квіту вербової гілки, тому й «жовта свіча горить»). Крім динамічної експресії, виразні й суто зорові асоціації – темного (В. Свідзінський) та світлого (Г. Чупринка), ідентифіковані завдяки означенню *вечірній* і денотату

вишня. І хоч С. Дорошенко вважає, що «неправомірно ототожнювати приголосний звук російської мови [в] і приголосний української мови [в], оскільки відмінні характеристичні риси їх творення зумовлюють позиційну своєрідність» [5, с. 26], однак бальмонтівські рядки – *Я вольный ветер, я вечно вею, волную волны...* – ілюструють універсалізацію конотаційних властивостей приголосних [w] ↔ [v'] у межах східнослов'янської версифікаційної традиції, принаймні коли йдеться про міфологемний образ *вітру*. Унаслідок сформованих сем в українському поетичному дискурсі цього періоду виникає поняття *експресія часу* завдяки оказіональній інтерпретації [w]-континууму в денотативно-референтній площині навіть нейтральних лексем, які набувають статусу експресем. Українські митці, зорієнтовані на досягнення емоційно-експресивного комунікативного ефекту, завдяки конотаційним властивостям інваріанта [w] та його алофонів [v], [v'], [ŷ] змогли ініціювати «бунтарство вітру», що, без сумніву, сприяло відтворенню й «ритмів, розгонистих, розмаїтих, яким неймовірно важко дати визначення, настільки вони рухомі» [9, с. 93]. Конотація руху вниз як імпліцитний вектор ритму поетичної мови – це невербальна образна інформація, ініційована локалізованою решіткою сонорного [ŷ] початкових лексем кожного рядка строфи:

Враз

Вниз

Впали краплі крові!... (10, с. 50).

Нові смислові акценти звукового образу [w] ↔ [ŷ] матеріалізували враження швидкого руху, а ефект графічної конденсації щільної артикуляції [w] посилив семантичні алюзії, матеріалізуючи концептуально-інформаційний елемент міфологеми *вітер*.

Глибокий аналітизм і надвисока поетика стилю, спираючись на конотаційний потенціал звукового континууму зі щільною [w]-акустикой, асоціативно вербалізує знаки реалій, стилістично маркуючи взаємодію імпліцитних та експліцитних категорій як закономірність естетичної форми комунікації.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Воронин С. В.** Основы фоносемантики : монография / С. В. Воронин. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1982. – 244 с.

2. **Говердовский В. И.** Диалектика коннотации и денотации / В. И. Говердовский // Вопросы языкознания. – 1985. – № 2. – С. 71–79.
3. **Давидюк В.** Первісна міфологія українського фольклору / В. Давидюк. – Луцьк : Волинська книга, 2007. – 324 с.
4. **Дзюба І.** Михайло Драй-Хмара ; Поезія / І. Дзюба // Історія української літератури ХХ століття : у 2 кн. / [за ред. В. Г. Дончика]. – [2-е вид.]. – К. : Либідь, 1994. – Кн. 1 : 1910–1930-ті роки. – С. 148–183; 325–334.
5. **Дорошенко С. І.** Про звук [в] // Дорошенко С. І. Наукові простори : вибрані праці / С. І. Дорошенко ; [упоряд. Т. В. Беляєва, С. О. Марцин]. – Х. : Нове слово, 2009. – С. 25–27.
6. **Жайворонок В. В.** Слово в етнологічному контексті / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С. 7–14.
7. **Журавлев А. П.** Звук и смысл / А. П. Журавлев. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Просвещение, 1991. – 160 с.
8. **Козловська Л.** Ідіостиль поез Михайля Семенка у контексті українського модерного віршування / Л. Козловська // UKRAINIKA I SOUČASNÁ UKRAJINISTIKA. Problémy jazyka, literatury a kultury : sborník článků / Univerzita Palackého v Olomouci. – Olomouc, 2004. – С. 112–116.
9. **Костенко Н. В.** Поетика Павла Тичини. Особливості віршування : монографія / Н. В. Костенко. – К. : Вища школа, 1982. – 255 с.
10. **Левицкий В. В.** Семантика и фонетика : пособ., подготовл. на материале эксперимент. исследований / В. В. Левицкий. – Черновцы, 1973. – 104 с.
11. **Літературознавчий** словник-довідник / [за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка]. – К. : Академія, 2007. – 752 с.
12. **Маслова В. А.** К построению психолингвистической модели коннотации / В. А. Маслова // Вопросы языкознания. – 1989. – № 1. – С. 108–120.
13. **Молотаєва Н. В.** Етноміфологеми у художньому мовленні Т. Г. Шевченка : концепт і знак / Н. В. Молотаєва // Мовознавство. – 1994. – № 2–3. – С. 15–20.
14. **Моренець В.** Віхи життя і творчості М. С. Вінграновського / В. Моренець // Вінграновський М. С. Вибрані твори. – К. : Дніпро, 2004. – С. 819–822.
15. **Новий** словник іншомовних слів : близько 40000 сл. і словосполучень / Шевченко Л. І., Ніка О. І., Хом'як О. І., Дем'янчук А. А. ; за ред. Л. І. Шевченко. – К. : Арій, 2008. – 672 с.

16. **Новиков Л. А.** Художественный текст и его анализ / Л. А. Новиков. – М. : Русский язык, 1988. – 304 с.
17. **Розстріляне відродження : антологія 1917–1933 : поезія – проза – драма – есей** / [упоряд., передм., післям. Ю. Лавріненка ; післям. Є. Сверстюка]. – К. : Смолоскип, 2007. – 979 с.
18. **Тараненко О. О.** Конотація / О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2000. – С. 248.
19. **Телия В. Н.** Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 144 с.
20. **Токар М.** Функціонування міфологем у поезії Миколи Вінграновського / М. Токар // Вісник Харківського університету. – 1999. – № 448. – С. 288–291.
21. **Чередниченко І. Г.** Нариси з загальної стилістики сучасної української мови / І. Г. Чередниченко. – К. : Рад. школа, 1962. – 495 с.
22. **Шестопалова Т.** Кореляція понять «архетипний образ – міфологема – символ – міф» (на прикладі поезії П. Тичини) / Т. Шестопалова // Наукові записки Національного ун-ту «Києво-Могилянська академія» : Сер. «Філологія». – Т. 17. – 1999. – С. 37–11.
23. **Шумило Н. М.** Початок ХХ століття : загальні тенденції його розвитку / Н. М. Шумило // Історія української літератури ХХ століття : у 2 кн. [за ред. В. Г. Дончика]. – [2-е вид.]. – К. : Либідь, 1994. – Кн. I : 1910–1930-ті роки – С. 9–33.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. **Бажан М. П.** Твори : у 2 т. / М. П. Бажан. – К. : Дніпро, 1965. – Т. 1. – 264 с. ; Т. 2. – 1965. – 327 с.
2. **Загул Д. Ю.** Поезії / Д. Загул ; [редкол. В. В. Біленко та ін. ; упоряд., вступ. ст. і прим. С. В. Далавурака, В. М. Лесина]. – К. : Рад. письменник, 1990. – 326 с.
3. **Йогансен М.** Поезія / М. Йогансен // Розстріляне відродження : антологія 1917–1933 : поезія – проза – драма – есей / [упоряд., передм., післям. Ю. Лавріненка ; післям. Є. Сверстюка]. – К. : Смолоскип, 2007. – С. 159–171.
4. **Кобилянський В.** Поезії / В. Кобилянський ; [вступ. ст. С. Крижанівського ; упоряд. та прим. С. Крижанівського, В. Лесина, О. Романця]. – К. : Рад. письменник, 1959. – 352 с.

5. **Лепкий Б. С.** Поезії / Б. С. Лепкий ; [редкол. В. В. Біленко та ін. ; упоряд. вступ. ст. і прим. М. М. Ільницького]. – К. : Рад. письменник, 1990. – 383 с.
6. **Олесь О.** Вибране : поезії / О. Олесь ; [упоряд. О. Бабишкін, Б. Буряк, Ю. Мельничук ; передм. М. Рильського]. – К. : Рад. письменник, 1958. – 518 с.
7. **Рильський М.** Поезія / М. Рильський // Розстріляне відродження : антологія 1917–1933 : поезія – проза – драма – есей / [упоряд., передм., післям. Ю. Лавріненка ; післям. Є. Сверстюка]. – К. : Смолоскип, 2007. – С. 66–99.
8. **Свідзінський В. Є.** Твори : у 2 т. / В. Є. Свідзінський ; [вид. підгот. Е. Соловей]. – К. : Критика, 2004. – Т. 1. Поетичні твори. – 584 с.
9. **Семенко М. В.** Поезії / М. В. Семенко ; [редкол.: О. Є. Засенко та ін.; вступ. сл. М. Бажана ; упоряд. та ст. Є. Г. Адельгейма]. – К. : Рад. письменник, 1985. – 311 с.
10. **Тичина П. Г.** Золотий гомін : вибрані твори / П. Г. Тичина ; [упоряд., вступ. ст. та приміт. С. А. Гальченка]. – К. : Криниця, 2008. – 608 с.
11. **Филипович П.** Поезії / П. Филипович // Розстріляне відродження : антологія 1917–1933 : поезія – проза – драма – есей; / [упоряд., передм., післям. Ю. Лавріненка ; післям. Є. Сверстюка]. – К. : Смолоскип, 2007. – С. 212–225.
12. **Чупринка Г. О.** Поезії / Г. О. Чупринка ; [редкол. : В. В. Біленко та ін. ; вступ. ст. М. Г. Жулинського ; упоряд. і прим. В. В. Яременка]. – К. : Рад. письменник, 1991. – 495 с.

Надійшла до редколегії 12.10.2015